

KİTABXANA HAQQINDA TEXNOLOJİ TƏSƏVVÜRLƏRİN İNKİŞAF TARİXİ

Ulduz Manafova

*BDU-nun Kitabxana resursları və informasiya axtarış
sistemləri kafedrasının baş laborantı
ulduz_xanim@mail.ru*

Независимая история технологических идей о библиотеке

Резюме: В статье анализируется независимая история технологических идей о библиотеке, которая поэтапно, а также сущность и основные элементы библиотечных технологий. В статье обобщены некоторые технологические параметры

The independent history of the technological ideas about the library

Abstract: The article is analysed about the independent history of the technological ideas about the library that phased, also, the essence and main elements of library technologies are shown. The article is generalizationed about some thechnological parameters.

Açar sözlər: kitabxana, texnologiya, kitabxana texnologiyası, kitabxana işi, kitabxana tarixi, informasiya texnikası.

Keywords: library, technology, library technology, library work, library history, information technology.

Ключевые слова: библиотека, технология, технология библиотеки, работа библиотеки, история библиотеки, информационные технологии.

Bir çox tədqiqatçıların (məsələn: M.S.Slobodyanik) apardıqları tədqiqatlar nəticəsində məlum olmuşdur ki, kitabxana haqqında texnoloji biliklərin izinə hələ uzaq keçmişdə, məsələn, XIII əsrdə fransız keşişi və teoloqu R.Furnivalın əsərlərində, XVII əsrdə fransız kitabxanaçısı, filosofu və həkimi Q.Nodenin “Kitabxananın təşkili haqqında məsləhət” adlı əsərində rast gəlmək olar. XIX əsrdə kitabxana fəaliyyətinin texnoloji aspektləri, kitabxana işinin rəşional metodları alman kitabxanaşünasları M.Şrettingerin “Kitabxanaşünaslıq üzrə mükəmməl rəhbərlik və ya kitabxanaların müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün rəhbərlik” (1808-1829) və F.A.Ebertin “Kitabxanaçının təhsili” (1820-1827) adlı əsərlərində öz əksini tapmışdır. [1, s.99]

Rusiya kitabxanaçılıq elmində texnoloji istiqamət “rus kitabxanaşünaslığının banisi” V.İ.Sobolşikovun fəaliyyəti ilə bağlıdır. Müəllif “İctimai kitabxanaların təşkili və kataloqların tərtibi haqqında” (1859) adlı əsərində kitabxana istehsal prosesini hərtərəfli təsvir edərək (kitabın fonda daxil olması və rəfdə yer almasından başlamış oxucuya verilməsi və yenidən kitabsaxlayıcıda ona ayrılan yerə qoyulmasına qədər) ayrı-ayrı əməliyyatlar arasındakı qarşılıqlı əlaqəni göstərmişdir.

F.A.Brokqauzvə İ.A.Efronun (1890) ensiklopedik lüğətində kitabxanaşünaslıq - qaydalar məcmusu kimi izah edilir ki, bunun da bir hissəsinəzəri əsaslara, digəri isə kitabxananın təşkili və idarə olunması ilə bağlı əldə olunmuş təcrübəyə əsaslanır. Bütün bu qeyd olunanlar isə aşağıdakı formulda öz əksini tapır: “Az vəsait sərf etməklə işin düzgün qurulmasına nail olmaq üçün imkan daxilində kitabların mühafizəsini təmin etmək, yüz minlərlə kitab içərisindən lazım olanını çox əmək və vaxt itkisinə yol vermədən tapmaq lazımdır”. [3, s.19]

Bu cür görüşlər L.B.Xavkinanın “Kitabxanalar, onların təşkili və texnikası” (1904), P.M.Boqdanovun “Kitabxana texnikası haqqında qeydlər” (1910-1911), V.A.Nevskinin “Kitabxana texnikasının sadələşdirilməsi” (1924) adlı əsərlərində daha da inkişaf etdirilmişdir. Sovet dövründə isə kitabxana texnologiyası istiqamətində o qədər də irəliləyişlər əldə olunmamışdır. Yəni o zaman kitabxana texnologiyası, işin texnikası, kitabxana işində mövcud olan üsulların toplusuyla (məsələn, kitabxana kartoçkalarının yazılması, kitablara cibliklərin yapışdırılması, sorğu blanklarının hazırlanması və s.) əvəz olunmuşdur. Lakin hələ o vaxtlar kitabxana mütəxəssisi B.S.Bodnarski qeyd edirdi ki, kitabxanaçı necə xeyirxah niyyətli olursa-olsun, əgər texnikanı mənimsəməzsə, kitabxanada işə yararlı bir şey etmək iqtidarında olmayacaqdır.

Kitabxana haqqında texnoloji biliyin tarixi baxımdan digər səlafi və konseptual mənbəyi təcrübə kitabxana fəaliyyətinin prinsiplərini, üsullarını və qaydalarını özündə birləşdirən metodika sayılır. Metodik bilik özünün tətbiqi istiqamətinə, nəzəriyyə ilə təcrübə arasındakı vəziyyətinə, elmdə, peşəkar fəaliyyətdə və təhsildəki yerinə görə hər zaman kitabxana ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmişdir. Lakin metodik biliyin tərkib hissəsindəki bəzi çatışmazlıqlar onun vacibliyini obyektiv şəkildə qiymətləndirməyə imkan vermir. Məsələn, metodik “qaydalar” və “prinsiplər” arasındakı fərqi müəyyən etmək olduqca çətindir; yaxud “metod” və “üsul” anlayışları (hərəkət üsulu mənasında) müəyyən mənada sinonim hesab olunur. [7, s.150]

Nəticədə isə cəmiyyətdə üstün olan siyasi görüşlərin və ideoloji təsirin asılılığına düşmək ehtimalı çoxalmış olur.

Məsələn, Sovet hakimiyyətinin ilk illərində kitabxana metodikası kitabxana işinin prinsiplərinin əsaslandırılması (kitabxananın fəallığı, diqqətin əhali kütləsinin xidmət işinə yönəldilməsi və s.) və onun formalarının işlənməsi (savadlılığın təlimi, sərgilərlə iş bacarığı, ucadan oxu vərdişinin aşılması və s.) ilə mərkəzləşdirilmişdir. Sonradan isə metodistlər kitabxana fəaliyyətinin konkret istiqamətlərinin təhlili, praktik təcrübənin ümumiləşdirilməsi, müxtəlif təyinatlı və məzmunlu metodik məhsulların yaradılmasına səy göstərdilər. Məhz bunun nəticəsində kitabxana fəaliyyətinin məqsədini, vəzifələrini müəyyən edən, onun konkret istiqamətlərinin məzmununu açan (məsələn, “Universal elmi kitabxanalara köməklik”, “Xalq təsərrüfatı işçilərinə informasiya xidmətinin vahid sisteminin təşkili” və s.)

ümumi xarakterli metodik sənədlər meydana gəlmiş oldu. Bundan əlavə, kitabxana-bibliografiya məhsullarına (“MKS-lərin kataloq və kartotekaları”, “Sahəvi kitabxanaların SBA”, “Retrospektiv, elmi-köməkçi bibliografik göstəricilərin tərtib olunması”) və xidmətlərinə (“MKS-lərdə informasiya xidmətinin formaları”), texnoloji proseslərə (“Kitabxana əməliyyatları haqqında sistemləşdirilmiş toplunun tərtibi”, “Sənədlərin sistemləşdirilməsinin texnoloji proseslərinin təşkili”), əməyin təşkili və idarə olunmasına (“MKS-lərdə kargüzarlıq işlərinin təşkili”, “Sahəvi kitabxananın illik plan və hesabatının işlənməsi”) qoyulan ümumi və xüsusi tələbləri əhatə edən materiallar da geniş yayılmış oldu. [8, s.99]

Bu cür tövsiyələr peşəkar Sovet kitabxanaçılarının bir neçə nəslinin yetişməsinə səbəb olsa da, metodik fəaliyyətdəki ideoloji prioritetlər onları əsas işin qayəsindən uzaqlaşdırmış oldu. Nəticədə keçmiş SSRİ məkanına daxil olan bütün respublika kitabxanaları, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının kitabxanaları da metodik baxımdan qlobal informasiyalaşma və cəmiyyətin kitabxana xidmətinin dəyişən tələblərə cavab verəcək səviyyədə olmadıqlarını sübut etdilər. Biz bir vaxtlar özünü təsdiqləmiş metodik qərarların dəyişən informasiyalı cəmiyyətə nə qədər zidd olduğunun şahidinə çevrilirik. Strukturlu informasiya kütləsindəki (kataloqlar, bibliografik göstəricilər, verilənlər bazası) axtarış metodikası hipermetn resurslarındakı yeniliklərdən prinsipə çox fərqlənir. Artıq tematik-bibliografik axtarış tammətnli axtarışa çevrilir. Praktiklər informasiya, kitabxana və bibliografiya xidməti arasındakı sərhədin “şəffaf”lığını gördükləri zaman metodistlər qətiyyətlə onlar arasındakı fərqi sübut etməyə çalışırlar. Kitabxana fondunun komplektləşdirilməsi və təşkili, oxuculara ədəbiyyat verilişi və tövsiyəsi, kitabxana-bibliografiya biliklərinin təbliğinin ənənəvi metodu ilə bərabər, elektron resursların üzə çıxarılması, uçotu, onlardakı dəyişikliklərin izlənməsi, şəbəkə hipermedia məkanındakı yeniliklər, istifadəçilərə informasiyanın əldə olunması sahəsində özünəxidmətin təşkili formasıdır.

İ.Q.Morqenştern belə hesab edir ki, metodika ümumi və xüsusi iş metodlarının, texnologiya isə konkret hərəkətlərin ardıcılığının təsvirini özündə əks etdirir. [5, s.199]

Avtomatlaşdırılmış kitabxana proseslərin layihələşdirilməsi və tətbiqi təcrübəsinin ümumiləşdirilməsi kitabxanaşünaslığın metodiki potensialını əhəmiyyətli dərəcədə artırmış olur. Avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemlərinin (AKİS) yaradılması və fəaliyyətinin bir sıra baza prinsipləri ilə kitabxanaların avtomatlaşdırılmış “intellektual konsepsiyası” sayılır. Beləcə, proqram və texniki vasitələrin qurulmasının modul prinsipi AKİS-in fəaliyyəti prosesində onların dəyişdirilməsi və mövcud olmasının mümkünliyünü təmin etmiş olur.

Hələ 1960-cı illərin sonunda kitabxanaların avtomatlaşdırılması ilə bağlı xarici ölkələrdə aparılan tədqiqatlara yaranan maraq “Kitabxana texnologiyası” anlayışının meydana gəlməsinə səbəb oldu. Məsələn, ABŞ-da

kitabxana əməyinin məzmununun öyrənilməsi, yeni texnikanın mənimsənilməsi, kitabxana təcrübəsinə informasiya texnologiyalarının tətbiqi ilə bağlı tədqiqatların “texnoloji” istiqaməti yaranmış olur. Almaniyanın kitabxana işində isə struktur və təşkilati dəyişikliklərin təsiri altında kitabxanaların idarə olunmasına “istehsal nöqtəyi-nəzərindən” baxılması vacibliyi haqqında fikirlər meydana gəlir. SSRİ-də isə texnoloji biliklər haqqında ilk məlumat İ.M.Frumenin söyləri nəticəsində mümkün olmuşdur. O, qeyd edirdi ki, “kitabxana texnologiyası kitabxanaların normal fəaliyyətini təmin edən proseslərin məcmusudur”. Bu tərif uzun müddət kitabxana işinə dair lüğətlərdə öz əksini tapmış oldu. Məhz onun təşəbbüsü ilə “dövr-proses - əməliyyat” anlayışlarının iyerarxiyası qurulmuş, əsas kitabxana dövriyyələri: işləmə prosesində kitabın keçdiyi yol, oxucu tələbnaməsinin, biblioqrafik arayışın keçdiyi yol xarakterizə olunmuşdur. [6, s.99].

Peşəkar cəmiyyət isə kitabxana reqlamentlərinin yeni nəslinin yaradılması ilə vəziyyəti dəyişməyə çalışırdı. 1980-ci illərdə informasiya, kitabxana və nəşriyyat işi sahəsində standartlar sistemi (SİBİD) işlənilib hazırlanır, çoxlu sayda tövsiyələr və müddəalar (fəaliyyətin koordinasiyası, kitabxanaların biblioqrafik işi, toplu kataloqlar sistemi və ödənişli xidmətlər haqqında və s.) bir sıra sənədlər qəbul olunur, kitabxanaların təcrübəsinə texnoloji sənədləşdirmə (texnoloji göstərişlər, texnoloji proseslərin xəritələri, nəqliyyat xəritələri, texnoloji kartoteka) tətbiq olunur, “Kitabxanaçının məlumat kitabçası” (M, 1985) nəşri işıq üzü görür ki, burada da kitabxana fəaliyyətinin əsas istiqamətləri üzrə normativ sənədlərin, metodiki materialların və təcrübi tövsiyələrin toplusu öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, kitabxana texnologiyası dedikdə, ilk növbədə, kitabxana prosesləri, eləcə də üsulları, metodları və vasitələrinin məcmusu başa düşülür. Onların həyata keçirilməsi isə kitabxana məhsullarının yaradılması və mühafizəsi, həmçinin kitabxana xidmətinin yerinə yetirilməsinə yönəldilmişdir. Kitabxana texnologiyası eyni zamanda:

- Kitabxananın istifadəçilərinə informasiya məhsulları və informasiya xidmətinin göstərilməsi, eləcə də informasiya məhsullarının istehsalı sahəsində həyata keçirilən təcrübi fəaliyyət;

- Həmçinin kitabxanada həyata keçirilən istehsal prosesinin texnoloji prinsip, norma və qaydaları haqqında tətbiqi elmi bilik və tədris istiqamətidir.

Göründüyü kimi, yuxarıdakı təriflərdən “kitabxana texnologiyası” anlayışının həcmi informasiya xidməti və məhsullarının istehsalı miqyasına qədər genişlənmişdir. [7, s.139]

Kitabxana fəaliyyətinə texnoloji yanaşmanın işlənilib hazırlanması aktuallığı aşağıdakı məsələlərlə şərtlənir:

a) stereotiplərin peşəkar düşüncəsində yaranan, o cümlədən “kitabxana fəaliyyətinin prosesləri və əməliyyatlarının” toplusu kimi kitabxana texnologiyasının məhdudlaşdırılması fikirlərinə tənqidi yanaşmanın vacibliyi kitabxananın texnoloji sistem kimi dərk edilməsi üçün resurs yanaşmaya

alternativ sayılmış olur. Belə ki, bu zaman kitabxananın fəaliyyət effektivliyi fondun həcminə və oxucuların sayına görə qiymətləndirilir. Məhz kitabxana tərəfindən hazırlanan informasiya məhsullarının və təqdim olunan xidmətlərin çeşidliliyi onun funksional təyinatını və resursların istifadəsinin effektivliyini müəyyən etmiş olur;

b) kitabxanaların kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılmasına olan tələbat. Yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi kitabxana istehsalı problemini üzə çıxardı, mütəxəssislərin onun əsas komponentləri (əməyin predmeti, istehsal prosesləri, yekun məhsullar) və onların qarşılıqlı əlaqələrinin öyrənilməsi ilə məşğul olmaları məcburiyyətini yaratdı. Evristik metod və üsulların əsasında intuisiya və analogiya üzrə fəaliyyətin əvəzinə kitabxanaçı əməyinin alqoritmləşdirilməsinə tələbat artmaqdadır;

c) elmi ideyalar və onların təcrübəyə tətbiq edilməsi əlaqələndirici bənd rolunu oynayan kitabxanalar haqqında sistemli texnoloji biliyə artan sorğu kitabxana fəaliyyətinin optimal xarakterini təmin edir və çox asanlıqla mənimsənilir. Texnoloji yanaşma, nəinki konkret məsələnin həlli aləti, həmçinin effektiv peşəkar düşüncənin üsuludur. [2, s.33]

Texnoloji biliyin kitabxana fəaliyyətinə keçməsi, kitabxanaya istehsal sistemi kimi baxmağa imkan verir. Fikrimizcə, kitabxana istehsalı informasiya istehsalının xüsusi bir halı hesab olunur. Bu isə onların texnoloji strukturlarını adekvat hesab etməyə, kitabxana istehsalının komponent tərkibini xarakterizə etməyə imkan verir.

Kitabxana fəaliyyətinin texnoloji məqsədi kimi kitabxanada informasiya, tədris, sosial-mədəni məhsul və xidmətlərin az resurs itkisi ilə istehsalına nəzər salmaq. Bu məqsəd – kitabxananın informasiya, mədəni, tədris kimi əsas sosial funksiyaları ilə uyğunlaşdırılır. İstifadəçilərin sorğuları (informasiya tələbatları) və sənədlər (sənədləşmiş informasiya) kitabxana fəaliyyətinin predmeti hesab edilir. Kitabxana fəaliyyəti (klassik mənada) kitabxanaya daxil olan sənədlərə və abonent sorğularına “reaksiya” sayılır. İnformasiyanın uzaq məsafədən əldə edilməsi texnologiyasının inkişafı ilə kitabxana – lokal fondun məhdudluğunun qarşısını almaq və öz fəaliyyətinin predmet sahəsini genişləndirmək imkanı əldə edir.

Kitabxana fəaliyyəti prosesləri (onun texnoloji struktur elementləri kimi) istehsal və texnoloji kitabxana prosesləri qismində təqdim olunurlar ki, onlar da öz növbəsində texnoloji əməliyyatlar, üsullara və keçidlərə bölünürlər.

Kitabxana fəaliyyəti və proseslərinin reallaşdırılması, istehsalın müvafiq resurs və vasitələrlə təmin edilməsini tələb edir. Sənəd resursları kitabxana texnologiyasının başlıca maddi resursu (ilkin “xammal”) hesab edilir. Bu planda sənədin əhəmiyyəti ən çox onun material konstruksiyası ilə deyil (əgər bu, əlyazma mənbəyi, tarixi abidə və incəsənət əşyası deyilsə), onun tərkibi, məzmunu ilə (informasiya) müəyyən edilir. Bununla bərabər sənədin quruluşu, onun formatı, daşıyıcının növü qəbul olunan texniki qərarlara (sənədin işlənmə növü, düzülüş üsulu, mühafizə rejimi və s.), texnoloji proseslərin təşkilinə

(funksional ixtisaslaşma, mərkəzləşdirmə və koordinasiyanın, ardıcıl və paralel əməliyyatların uyğunluğu və s.) təsir göstərir.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, X.İ. Kitabxana-informasiya texnologiyaları: Dərs vəsaiti.- B.: Nurlan Nəşriyyatı Poliqrafiya Mərkəzi, 2009.- 312s.
2. İsmayılov, X.İ. Kitabxanaların idarə edilməsinin müasir problemləri: Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri, metodik və təcrübi jurnal.- 2009.-№1.-s.27-39.
3. İsmayılov, X.İ. Azərbaycan Respublikasında kitabxana işinin metodik təminat sisteminin inkişaf tarixi (1918-2000-ci illər): Monoqrafiya. – B.: BDU nəşr-tı, 2000.- 416s.
4. İsmayılov, X.İ. Kitabxana menecmentinin əsasları: Dərs vəsaiti .-B.: BDU nəşr-tı, 2005.- 199s.
5. İsmayılov, X.İ. Kitabxana işinin təşkili və idarə edilməsi: Dərs vəsaiti.-Bakı: “Nurlar”, 2010.-328 s.
6. Məhəmmədli, D.H. Kitabxana-informasiya texnologiyalarının proqram instrumentarisi// Kitabşünaslıq və nəşriyyat işi: elmi-nəzəri və praktiki jurnal.- B.: BUN,2013.-№2.-s.79-90.
7. Məhəmmədli, D.H. Kitabxanalarda texnoloji proseslər və əməliyyatlar// Kitabxanaşünaslıq və bibliografiya: elmi-nəzəri və təcrübi jurnal.-B.: “Mütərcim”, 2014.-№2(34).-s.134-156.
8. Rüstəmov, A.M., Məmmədov, M.Ə. Sənəd-informasiya daşıyıcıları: tədris-metodik vəsait.-B.,2010.-284 s.
9. Rzayeva, Z. Respublika elmi kitabxanalarında informasiya-axtarış sistemi: Monoqrafiya.-B.: “Mütərcim”, 2015.-233 s.